

ПРОБЛЕМИ
ІСТОРІОГРАФІЇ

Ігор ГИРИЧ

ЛІКАРЮ, ВИЛІКУЙСЯ САМ!

Ващенко В. Неврастенія: непрочитані історії (Деконструкція одного націпсу – сеанс прочитання автомонографії М. Грушевського) / За заг. редакцією В. В. Підгаєцького. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського університету, 2002. 406 с.

Книжка Володимира Ващенка у нашій не дуже різноманітній історичній літературі привертає увагу відразу, хоч би вже самою назвою. І написана вона до того ж незвичайно, а головне, автор від самого вступу декларує претензію на оригінальність та новизну, і, здається, анітрохи не сумнівається, що досяг у цьому новому для нашої історіографії напрямі великого успіху – зміг деконструювати/прочитати «автомонографію» життя Михайла Грушевського, розібрався в психіці вченого, збагнув приховані від невтаємничених мотиви вчинків найвидатнішого науковця України XX століття.

Це вже друга книжка автора. Перша¹ здобула схвальну оцінку одного з найвідоміших наших теоретиків-методологів і славістів, професора Львівського університету Леоніда Зашкільняка². Високо оцінював першу монографію В. Ващенка і професор-джерелознавець з Дніпропетровського університету В. Підгаєцький. Ще до того, як я прочитав другу книжку автора, мені також довелося почути схвальний відгук про неї від колишнього завідувача катедри історіографії Дніпропетровського університету професора Ірини Колесник на з'їзді МАУ в Чернівцях. Отже, якусь позитивну апробацію вже мають обидві праці молодого історика з Дніпропетровська. І, як на мене, він заслужив цього не так самим змістом праці, як сміливістю припущені «розкутістю» (рецензент В. Осін, з відгуків на звороті обкладинки книжки) викладу і висновків. «Невероятно притягательный текст никого не отпустит: виртуозное владение первом, общирные знания [...] и рискованная манера изложения, держащая в напряжении и до самого конца не дающая возможности предугадать поворот» – це, на думку В. Осіна, головні плюси монографії.

Справді, стиль викладу – найперше, що справляє враження на читача. Зміст – річ зазвичай другорядна (коли не брати до уваги нечисленну групу фахівців), а наукова логіка, причинно-наслідкові зв’язки, джерелознавча метода досліду для сприймання непідготовленого читача не мають великої ваги. Українці ж і поготів за довгі роки більшовизму зголодніли за стилем, фразою, красивістю тексту. Набагато цікавіше, скажімо, читати Наталю Яковенко, ніж, приміром, традиційну жуйку урапатріотичного викладу історії України тернопільського професора Лановика. Так само цікаво читати хвацько написані статті з нашої історії, друковані у газеті «День»

¹ Ващенко В.В. Лекції з історії української історичної науки другої половини XIX – початку ХХ ст. (М. Костомаров, В. Антонович, М. Грушевський). – Дніпропетровськ, 1998.

² Див.: Зашкільняк Л. Новий погляд на українську історіографію XIX – початку ХХ століття // УГО. Вип. 1. К., 1999. С. 13–23.

чи «Дзеркало тижня». Ці публікації адресовано передусім аматорам історії, і добре, якщо їх годують стравною духовною їжею. Небезпека криється якраз у тому, що часто-густо автори пропагують свої оригінальні, нетрадиційні погляди у «стильному», модному вигляді, тому вони не завжди виважені, мають спекулятивний характер. А коли форма панує над змістом, читач, котрий передусім прагне новизни, сприймає такі думки як істину в останній інстанції, як новаторство, що приходить на зміну замішалому ретроградству. Втім, серед читачів є не лише аматори історії, – значно більше серед них викладачів середніх шкіл і вузів, котрі згодом некритично прочитане підносять учням і студентам як останнє слово історичної науки.

Ще дуже важливим чинником успішного сприйняття роботи є її оригінальній нестандартні думки. Неважливо, що такого не могло бути насправді, головне – якомога оригінальніше зінтерпретувати події. Особливо у нашій ситуації, де раніше панували недолугі марксистсько-ленінські, а тепер – так само мало оригінальні інтерпретації в дусі національної історіографії, що їх давно вже перейшли наші розвиненіші колеги із Заходу. Там значно раніше звели порахунки з героями своїх національних історій. Віднайдено коханок і коханців королів та інтелектуалів, з'ясовано сексуальні орієнтації провідних постатей подієвої історії, вивчено набір їхніх хвороб і маній. А в нас у цьому сенсі ще неорана цілина.

Втім, і в Україні зроблено перші кроки у напрямку деконструкції мітів. Приміром, дуже цікавим і новаторським був літературознавчий доробок покійної Соломії Павличко. Хоч далеко не з усім тут можна погодитися. Великий розголос мала її версія про нетрадиційну сексуальну орієнтацію Лесі Українки і Ольги Кобилянської. Вписуючи українське у світовий культурний контекст, дехто з молодшої генерації дослідників, можливо, думає приблизно так: якщо англійський класик Оскар Вайлд був гомосексуалом, то чому б не припустити, що й наші видатні письменники у сексуальній сфері «не відставали». І в нас інтелектуально-мистецька еліта, як Мопасан, хворіла на сифіліс, мала сексуальні збочення, десятки коханок і коханців. І в такому погляді, безперечно, є частка правди.

На такі речі, якщо вони існували, я певний, ми не повинні цнотливо заплющувати очі. Наголошу: якщо вони існували. Бо, наприклад, документально засвідчено, що якраз у час приїзду Лесі Українки до Чернівців у Ольги Кобилянської тривав платонічний роман з Осипом Маковеєм, і вона робила все можливе, щоб укласти з ним офіційний шлюб. Проте, схоже, дослідниці не йшлося про факт. Для її концепції жіночої емансипації дуже пасувала саме версія про нетрадиційні стосунки між двома класиками української літератури.

Під час читання книжки Ващенка складається враження, що він задля вже готової концепції намагається переконати читача у факті слабування М. Грушевського на неврастеніо. Важко позбутися відчуття, що автор смакує своїм «відкриттям», насолоджується можливістю порозумівати з приводу, як він вважає, очевидності цієї неврастенії і попорпатися у глибинах психічної аномальності героя оповіді. Відверто кажучи, така нав'язливість не викликає захоплення, а радше спровокає прикре враження. Спадає на думку: якщо для такої ідеальної, з погляду традиційної моралі, історичної постаті, як Михайло Грушевський (не пив, не курив, не мав коханок, не хворів венеричними захворюваннями, був хорошим сім'янином), у Ващенка знайшлося стільки чорної фарби під час «дослідження» його психіки, то який простір для авторської фантазії відкривають такі персони, як І. Франко,

В. Липинський, Д. Донцов або С. Бандера? Проте далі хотілося б поговорити не стільки про форму, скільки про зміст монографії.

Чотиристасторінкова книжка В. Ващенка – мабуть, одна з найоб’ємніших праць про М. Грушевського, і нас цікавить, що нового дає ця праця. Автор ставить перед собою мету написати психобіографію М. Грушевського на підставі його автобіографій 1906-го, 1926 років, спогадів про дитинство й початок української революції і юнацького щоденника, що його майбутній історик вів, з перервами, в 1883–1884-му та 1888–1894 роках. Він пропонує структурно-текстологічний аналіз текстів М. Грушевського *à la* Зигмунд Фройд. Я хотів би оцінити працю Ващенка з позицій традиційної історіографії, застосовуючи звичайну джерелознавчу методу. Отже, відразу зазначу, що не претендую на всеохопну оцінку книжки дніпропетровського автора і передусім його «психо-історичного» дослідницького методу, бо сам його не використовую. Хіба лише побіжно висловлю свої міркування стосовно цієї нової техніки читання джерел.

Чи був Грушевський неврастеніком?

Грушевський цікавить Ващенка передусім як людина (все, що пов’язано з ідеологією й суспільною думкою, для автора – дешева політика, річ вторинного порядку). Він намагається розглядати цього вченого й громадського діяча окремо від суспільного контексту, робить спробу виявити ті якості, що дозволили Грушевському стати громадським лідером і провідним науковцем. Зрозуміло, на першому місці для автора були особистісні якості героя: його ставлення до проблеми геніальності й таланту, до проблеми особи і народу в історії, стосунки з батьками, дилема «учитель–учень», психологічні фобії й аномалії у проекції на творчість та громадську діяльність тощо.

З огляду дослідження психіки Грушевського ці питання справді мають винятково важливу вагу. От тільки з’ясовує їх Ващенко в химерний спосіб. Напускає багатозначного змовницького туману, готує читача до відкриття якихось жахливих таємниць, які збегнув лише він через надзвичайне вміння прочитувати тексти, недоступне для непосвячених. В результаті пошук начебто цілком природної й нормальної наукової істини набуває під «віртуозним» (В. Осін) пером автора хворобливопатологічних рис. Важко позбутися враження, що автор постійно смакує здебільшого ним-таки вигаданими, нібито притаманними Грушевському психічними аномаліями. Подекуди це взагалі переходить у якусь нав’язливу маячню пліткарів, що перемивають кістки сусідові. Стає просто незручно за автора, а надто прикро за читачів, які можуть повірити, що М. Грушевський справді був хворим на неврастенію, тобто був психопатом у медичному сенсі.

Бідний наївний молодий ще Михайло сподівався, що його щоденник – «...ця, – як він писав, – книжка колись була б, може, дорога для людей, яко свідок моого духовного життя, або щось таке» (с. 21; тут і далі в дужках – посилання на сторінки праці Ващенка). А насправді цей діяріюш став джерелом для шаманських кульбітів історика, що застановився розвінчати чи, перепрошую, «деконструювати» психіку Грушевського. Якби останній прочитав інтерпретацію своїх думок у цій грубенькій книжці та побачив, з яким цинізмом і зверхністю топчується по його душі, які небилиці додумують із цілком безневинних фраз, напевно, він цього щоденника не

залишив би «серед живих»... Написавши це, я уявив, як Ващенко зінтерпретує такий пасаж. «Авжеж, рецензент закоханий у Героя, він перебуває у полоні міту про Грушевського!» Та ні, просто, дотримуючися джерельної методи, я стверджую, що більшість «відкриттів» Ващенка – безгрунтовні фантазії, гра розбурханої уяви.

Спочатку автор на підставі слів Грушевського пише лише про можливість хвороби, але вже через сторінку він, здається, не має сумніву щодо неврастенії. Йому не дає спокою загадка, «чи був він [Грушевський] справді хворий, а звідси, чи дійсно є українська історіографія “сферию реалізації” потенціялу психопатологічних індивідів?» (с. 22). Далі – більше, Ващенко ставить проблему руба: «Якщо М. Грушевський, наприклад, у ролі лідера УНР, того, хто вирішував долю мільйонів, – “неврастенік”... – то що з цього випливає й наскільки можна нейтралізувати наступні висновки-запитання? [ще нема доведення, але вже готові висновки. – I. Г.]» Ажіотаж нагнітається, проблема неврастенії глобалізується. Як «психічне захворювання» Грушевського вплинуло на українську незалежність початку ХХ ст. і як відбилося на різних суспільно-політичних конфліктах, у яких брав участь історик? Автор книжки вважає, що з допомогою традиційної методи на такі запитання відповісти неможливо, і це під силу лише його методі прочитання текстів. Але насправді це не так. Залучаючи величезну кількість паралельних джерел, ми цілком спроможні за допомогою банального історично-порівняльного методу відповісти на ці запитання, причому з набагато більшою вірогідністю, аніж нетрадиційне прочитання «психобіографії» Грушевського за Ващенком.

Почнімо спочатку. Чи достатньо дослідникові, прочитавши у щоденнику, що його автор перебуває в неврастенічному стані, робити медичний висновок про хворобу? Впевнений, для цього немає підстав. Сталін, приміром, не писав нічого такого, але це не завадило Бехтереву (якого Ващенко згадує у своїй книзі) поставити діагноз про параною. І навпаки, коли нормально мисляча людина пише про власну неврастенію, дуже сумнівним буде припускати, що автор такого запису мав на увазі саме психічне захворювання, а не свій емоційний стан, настрій, душевну рівновагу.

Та не був Грушевський неврастеніком у медичному сенсі, принаймні не більше, ніж ними були І. Франко, В. Липинський, Д. Донцов чи навіть В. Антонович. Незрозуміло, пошо хапатися за зронену фразу й ліпити з неї лейтмотив книжки? Роздувати нездоровий ажіотаж навколо цілком природної психологічної проблеми – самоприготування до майбутньої місії служити народові, бути його лідером.

Справа непроста для двадцятирічної людини, що пережила стрес, смерть трьох маленьких братів і сестри, позбавлення золотої медалі за чужий гріх вже після іспитів у Тифліській гімназії. Схильний до самозаглиблення М. Грушевський не був людиною товариською й впливовою серед однолітків. Коли ми порівняємо його листи гімназійних часів до батьків, студентський щоденник і спогади про юнацтво, писані у 1920-ті роки, то побачимо, як духовно зростав Грушевський, як він пізніше зовсім інакше, по-дорослому, оцінює себе, малює значно привабливіший свій образ, ніж це було насправді. Батькам він скаржився на учнів, що його ображають, тягають по підлозі за ногу. У спогадах він з гумором оповідає про свої проблеми, намагається подати себе у кращому світлі. Людина самотня, дещо відлюдькувата, він мусив через свідомий вибір стати особою компанійською, публічною. Нахил до містицизму, вроджена релігійність заходили в суперечність із суспільством, схильним до секулярності, навіть атеїзму, політичного радикалізму. У

1886 р. М. Грушевський був просто психічно неготовим до тих завдань, які він сам на себе покладав. Не випадково колишній студент Київського університету Маршинський згадував, що В. Антонович іще у 1888 р. не був певний, чи належить М. Грушевський до української партії. Оця боротьба із собою, самовиховання й було причиною тодішніх нервових зривів, та й, зрештою, не лише у кінці 1880-х – на початку 1890-х років, але й пізніше – в середині 1900-х, коли доводилося постійно боротися з опозицією в середині НТШ та галицькими політиками з націонал-демократичного табору.

Джерельна база «біо-історіографії» М. Грушевського у книзі Ващенка

Претензії Ващенка на оригінальний і вагомий внесок у грушевськознавство вельми контрастують із його поверховою обізнаністю чи, радше, глибокою необізнаністю з джерелами. На с. 204 він датує «Спомини» 1918–1922 роками, проте вони охоплюють лише дитинство і юність до закінчення гімназії у 1886 р. і неповний 1917 рік, а написано їх у 1926 р. Але це дрібнички порівняно з тим, що автор попросту випустив з уваги цілий шмат щоденника М. Грушевського за 1904–1910 роки, шмат, за обсягом більший, ніж юнацький і студентський щоденник. До того ж для теми неврастенії тут теж чимало матеріялу, а головне – його слід було б сконfrontувати з раннім щоденником, і тоді багато вигадок Ващенка про період молодого Грушевського було б спростовано. Проте автор знехтував майже сорока друкованими аркушами тексту, який можна легко виявити, переглядаючи опис особистого фонду Грушевських № 1235 у Центральному державному історичному архіві України в м. Києві.

Дивним є те, що автор згадує на с. 90 своєї книжки справу № 25, де зберігається щоденник львівського періоду, до якого архівісти долутили кілька десятків сторінок щоденника за 1883–1884 роки. Отже, можемо зробити висновок, що автор позичив це посилання з публікації Л. Зашкільняка й у вічі не бачив цієї одиниці зберігання.

Зрештою, навіщо ходити в архів? Уривки з цього щоденника ще у 1995 році надрукував журнал «Київська старовина», а трьома роками раніше опубліковано джерелознавчу статтю про цей щоденник³. Якби автор був хоч трохи уважнішим до бібліографії грушевськознавства, то напевно натрапив би на цей невідомий для нього щоденник. Зрештою, існує покажчик праць і публікацій про Грушевського Б. Грановського⁴, з не однією сотнею робіт, у яких зачеплено цю тематику.

Але до праць інших істориків Ващенко, схоже, ще більше байдужий, ніж до передходжерел. Про це, власне, і пише один з його вчителів, В. Підгаєцький: «Не стільки прагматичні занепокоєння про збільшення кола досліджуваних джерел турбують В. Ващенка, скільки намагання не втратити, не загубити найвитонченніших і найдрібніших рис справжнього історика» (зворот обкладинки). Вельми

³ Див.: Гирич І. Щоденник М. Грушевського як історичне джерело // Український історик. 1991. – 1992. Ч. 3–4, 1–4 (110 – 115); Гирич І. Щоденник М. Грушевського (1904 – 1910) // Київська старовина. 1995. № 1. С.10 – 30.

⁴ Грановський Б. В. Михайло Грушевський. Перший президент України, академік. Бібліографія (1885–2000 pp.). Київ, 2001.

прикметний пасаж, що характеризує методу дніпропетровського історика: малювати образ людини, не послуговуючися джерелами. Так ми далеко зайдемо.

З-понад тисячі публікацій про М. Грушевського автор послуговується кількома: застарілими роботами Л. Винара 1970-х рр.⁵, Л. Зашкільняка⁶ й популярною, однак дуже неповною хронологією життя і діяльності М. Грушевського, що її підготували В. Верстюк і Р. Пиріг⁷. Кількаразово ще згадано статтю Н. Яковенка «Особа як діяч історичного процесу в історіографії М. Грушевського»⁸. І це практично все, що автор знає з написаного про історика. Водночас Ващенко жужмом утиснув до своєї книжки сотню спеціальних медичних робіт із психіатрії, які жодним чином не стосуються теми. По-перше, ми не маємо медичної історії хвороби Грушевського. У київський період його життя її, мабуть, і не було, у львівський – історик звертався до лікаря Томасіка, який, очевидно, вів якісь записи, але навряд чи вони збереглися. (До речі, Грушевський скаржився на головний біль, і йому прописали лікування спалюванням сухого спирту. Це бодай якась підстава з'ясувати, послуговуючися медичною літературою, яку хворобу лікували в такий спосіб). По-друге, виглядає пікантним, коли історик починає розмірковувати про психіатрію без належної для того освіти. Чому читач мусить вірити на слово людині, яка не є фахівцем у галузі медицини, а психології – і погодити?

Логічно було б сподіватися широкого використання епістолярію М. Грушевського, принаймні за 1880–1890-ті роки (а це не менше двох тисяч одиниць), проте автор листи згадав побіжно і в іншому контексті, та ще й припустився помилок, про які говоритиму нижче. На сьогодні відомо не менше десятка спогадів і щоденників інших діячів, які знали Грушевського й перебували у подібній життєвій ситуації, а чимало з них переживали такі самі стани. Ващенко посилається лише на спогади російського філософа Н. Лоського (с. 114), а українських діячів чомусь оминає увагою.

Приміром, у Рукописному відділі ЦНБ є щоденник 18-річного С. Єфремова, в журналі «Молода нація» вже протягом трьох років друкують дивом збережені його спогади за 1870-ті–1906 рр.⁹. У біографіях Єфремова та Грушевського є безпіречні типологічні риси: обидва походять зі священицьких багатодітних родин Київської губернії, обидва були пов’язані з київськими духовними семінарією і академією, обидва пройшли школу київської Старої громади, обох залучили до українського руху Кониський і Антонович, обидва мали тиху покірну матір і постійно зайнятого працею для громади батька, обидва долали психологічні труднощі, вступаючи у самостійне життя.

Крім того, є щоденник ще однієї духовної людини – О. Лотоцького. Також про молодого Грушевського писав у своєму невиданому щоденнику й численних,

⁵ Винар Л. Автобіографія М. Грушевського з 1906 і 1926 рр. як джерело для вивчення його життя і творчості // Український історик. 1974. Ч. 1–3 (41–43).

⁶ Див. передмову і післямову Л. Зашкільняка у: Грушевський М. С. Щоденник, 1888–1894 рр. Київ, 1997.

⁷ Верстюк В. Ф., Пиріг Р. Я. М. С. Грушевський: Коротка хроніка життя та діяльності. Київ, 1996.

⁸ Яковенко Н. Особа як діяч історичного процесу в історіографії М. Грушевського // Михайло Грушевський і українська історична наука. Мат-ли наук. конференцій / Упор. Я. Грицак, Я. Дацкевич. Львів, 1999.

⁹ Див.: Молода нація. 2002–2004. №№ 21–31.

частково опублікованих листах О. Кониський. Про релігійність молодого Грушевського згадувала навіть Леся Українка. Зрештою, документальних свідчень про духовний світ молодого вченого так багато, що можна було б написати не одну грунтовану на них книжку і коментувати їх цілком у «психо-біографічному» дусі, а не фантазувати й придумувати небилиці, як це подибуємо у Ващенка ледь не на кожній сторінці.

Ващенко не відчуває доби, про яку пише, він незнайомий з духовним світом української людини кінця XIX ст. – цей висновок можна з певністю зробити після прочитання його опусу. Дивно, як це він, не знаючи епохи, сподівався подати психолігічний портрет тогочасної людини.

Інтерпретації та факти

Для Ващенка щоденник, спогади, автобіографія є джерелами одного порядку. Все це – «автомонографія» людини. «Так воно так, але й тріщечки не так», – казав один відомий персонаж із нашого шароварного водевілю. Спрямованість, або призначення, цих жанрів зовсім різні. Тому й не варто дивуватися, що в коротеньких автобіографіях 1906-го і 1926 років Грушевський не згадує про свої релігійні зриви юнацьких літ¹⁰. Навіть у спогадах, що їх надрукував С. Білокінь у журналі «Київ» (1988), Грушевський лише злегка натякає на ту кризу. Автобіографії писалися для комітетів зі святкування десятирічного перебування історика у Львові і шістдесятиріччя від дня його народження – у Києві й призначалися для широкого загалу. Там зачеплено тільки загальноконцептуальні питання й не могло йтися про дрібниці, а нервові зриви – це дрібниці в масштабі суспільного життя. Натомість спогади – це напівбелетристизований виклад життя у ширшому засяగу, і там Грушевський згадує і про свою релігійність, і про нервові переживання. А вже щоденник – це передусім твір для себе. У мене є всі підстави вважати, що щоденник, принаймні 1904–1910 років, мав служити фактографічною базою для пізніше писаних спогадів. Грушевський вів щоденник протягом усього життя, але до нас дійшло лише два його шматки¹¹. Щоденник 1888–1894 рр., як і 1904–1910 рр., не призначався до друку. Тут Грушевський уперше спілкується із собою, пише для себе, це власне була його релігійна сповідь, записана на папері. Тому вона так нагадує справжню сповідь перед священиком. Не випадково Грушевський нотує враження від церковної відправи і свою недостатню зосередженість під час молитов. Йому були чужими розваги пересічного київського студента, веселоці та безжурне буття. Навпаки, Грушевський піддавав себе жорстокому випробуванню, живучи як відлюдник, релігійний самітник, і тому заходив у необорну суперечність. Життя для народного добра вимагало й секулярного підходу до його основ. Уже під кінець навчання він цо кризу успішно подолав. Зрештою, більшою чи меншою мірою такі кризи долали всі молоді люди, і Грушевський не є винятком. Причина тут криється зовсім не у сфері людського психопатизму.

¹⁰ Автобіографії 1906 і 1926 років див. у: Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упоряд. А. П. Демиденко. Київ, 1992.

¹¹ Гирич І., Тодійчук О. Щоденник М. Грушевського за 1910 р. // Український історик. 2002. Ч. 1–4 (152–155). С. 96–127.

Вашенко гадає, що підставовим твором для автобіографії Грушевського було «Поучення дітям...» Володимира Мономаха (чомусь автор називає цей твір величного князя автобіографією). Скоріше, аналогію слід шукати значно пізніше. У кінці XIX – на початку ХХ ст. усі збірки на пошану ювіляра, як зрештою і сьогодні, супроводжувалися або коротким описом його праць, складеним учнями, або автобіографією. Візьмімо, приміром, збірник на пошану Д. Багалія (1927 р.). Там теж було вміщено автобіографію Дмитра Івановича, щоправда, разів у чотири більшу, ніж у Грушевського. Цікаво, що Вашенко згадує автобіографію Багалія і проводить паралель з автобіографією Грушевського, але у зв'язку із самосакралізацією історика і школи В. Антоновича. Тож аналогія Вашенка щодо Грушевського і Мономаха виглядає збудованою на піску.

Далі Вашенко розумує над проблемою геніяльності, котра, на його думку, дуже непокойла Грушевського. І в цьому він теж добачає чинник неврастенії. А якби Грушевський не бажав слави, не хотів би стати геніяльною людиною, чи міг би він бути лідером українського руху? Питання здається риторичним і природним, а рефлексії Грушевського – цілком нормальними рефлексіями здорової людини. Інакше всіх українських геніїв кінця ХІХ – початку ХХ ст. нам треба зараховувати до психопатів.

А ще Вашенко робить кавалерійський наскок на спадковість Грушевського. За звичкою, чіпляється за одну фразу нещасного Михайла Сергійовича про нервові зриви у діда, і виносить вирок про – ні більше, ні менше – «виродження» роду Грушевських. Вашенка не цікавлять десятирічні дослідження родоводу Грушевських М. Кучеренка, який уже має до десятка публікацій, знайшов п'ятсот представників роду Грушевських за двісті років¹². І серед них, уже мертвих і ще живих, чомусь не виявив свідчень про їхню спадкову неврастенію. Однак це не улягає авторській концепції книжки, тому Вашенко не завдав собі труду піти до музею Грушевського в Києві і ознайомитися з уже готовим на 90% біографічним словником роду Грушевських. Панове, а хто може похвалитися на всі сто відсотків, що серед його предків не було психічно аномальних людей? Отже, ми всі тоді є так чи інакше виродженцями. І абсолютно незрозуміло, навіщо цитувати Макса Нордау – наукового авторитета в ділянці виродження. Авторові потрібно, щоб Грушевський був виродженцем, і крапка. А для легковірних він цитує ще й «Современных психопатов» А. Кюллера (1890).

Релігійність, на думку Вашенка, теж перебуває «під тиском біовлади (“психіатрії”») (так у тексті. – I. Г.). Пасаж гідний, аби його занесли до анналів войовничого ateїзму. Релігійність Грушевського, дід якого був священиком, Вашенко вважає паранормальним явищем. А проте молодий Грушевський схилявся до духовної кар'єри, його патроном і улюбленим образом був відлюдник св. Онуфрій. Ще студентом він малював себе з бородою святого Онуфрія, і власне таку бороду носив усе життя. До релігії і церкви вчений завжди мав пістет. І в цьому немає нічого незвичайного, аномального, притаманного лише Грушевському¹³. Зрештою, можна

¹² Остання найбільша за обсягом публікація: Кучеренко М. Слідами Грушевських: Чигиринщина // Пам'ятки України. 2002. № 2. С. 64–79.

¹³ Гирич І., Ульяновський В. Релігія і церква в житті і творчості Михайла Грушевського // Грушевський М. С. Духовна Україна. Київ, 1994. С. 521–544; Гирич І. М. Грушевський і церква // Український церковно-історичний журнал. 2002. № 1(2). С. 4–13.

скласти величезний список сучасників Грушевського, які попри духовне походження були атеїстами, але закінчили життя у священицькому сані. Грушевський, однак, атеїстом ніколи не був, а його релігійність цілком природна, тож так само природно, що психічні зриви він пояснює підступами диявола, спокусою нечистого. Інакше він і не міг цього пояснювати в межах релігійного дискурсу.

Далі Вашенко переходить до «символу крові», приписує, очевидно, підвищення артеріального тиску Грушевського («прилив крові») як «геніяльну» спадщину по дідові-неврастеніку. Цей-таки «прилив крові», головний біль, він вважає ознакою виродження. Відтак автор виносить остаточний і безповоротний діагноз/вирок Грушевському.

Тепер уже можна пірнути в нетрі психології, з якою автор, можливо, краще обізнаний, ніж із традиційною джерелознавчою методою історичного дослідження. Він виявляє у Грушевського «жіночу складову» психіки, яка, на думку Вашенка, «аж кричить» зі сторінок «Автобіографії». Тут Вашенко згадує про джерела, але влучає пальцем у небо. Насправді не Грушевський написав матері близько 500 листів, а зовсім навпаки – вона йому. А це все-таки дві великі різниці. Листів Грушевського до матері в родинному архіві Грушевських у п'ять разів менше, – звичайно, не всі вони могли зберегтися. Але головне, чого автор не доглядів, – Михайло Сергійович писав листи не так до матері, як до всієї родини, котра мешкала у Владикавказі: до матері, батька, сестри Ганни й брата Олександра. Далі (с. 134) стає зрозуміло, навіщо ця словесна еквілібрістика: автор знаходить у Грушевського Едіпів комплекс. (Ну як же нам обйтися без Фройда, без нього нецикаво.) Тому авторові треба було вглядіти заінтересованість Грушевського сексуальним життям батька. І зроблено цей висновок із цілком невинної фрази зі «Споминів»: «Я вже сказав, що не чув ніколи якихось подробиць женячки моого батька...» Ну і де тут проглядає інтерес до батьківського інтимного життя? Але, як відомо, бажане завжди можна видати за дійсне.

У другому розділі Вашенко накидає неврастенію науковій творчості М. Грушевського. Він добачає її і в «Історії України-Русі», і у «Звичайній схемі руської історії...», і в інших працях вченого. Оригінально виглядає, коли поширення школи В. Антоновича на всі терени України порівнюється з «прометеївським рухом». Узагалі розрив з В. Антоновичем Вашенко пояснює через психологічний конфлікт батька й сина, через той-таки фройдизм, хоча, здається, цьому є куди зріміші причини цілком суспільно-політичного характеру¹⁴. Вашенко знаходить навіть «включеність “неврастенії” в міт України, який М. Грушевський вимальовує у своїй “Автобіографії” 1906 р. – включеність її як російської, опозиційної компоненти, компоненти виродженого, традиційного українства» (с. 189). Кінцівка фрази малозрозуміла, як і більшість тексту рецензованої книжки. Чому і як «міт України» входить до російської, опозиційної, національної компоненти, котра до того ж є «компонентою виродженого, традиційного українства», – знає лише сам автор, що конструює неймовірні стилістичні дивогляди.

Насамкінець Вашенко розправляється з «Історією України-Руси», яка, на його погляд, «є моделлю патріярхальної ідеології (понятійний новотвір, якими напхано всю працю. – I. Г.) і неврастенії». Третій розділ збудовано на спогадах Грушевського

¹⁴ Див.: Гирич І. М. Грушевський та В. Антонович: творчі контакти та суспільно-політичні погляди // Академія пам'яті проф. В. Антоновича. Київ, 1994. С. 133–160.

про опанування грою на скрипці у гімназії. Ващенко розгортає цей епізод у ціле міні-дослідження, чи, радше, довгеньке розумування, бо називати його книжку дослідженням немає підстав. Зацитуймо бодай одне твердження: «М. Грушевський не може грati на скрипці так, щоб сама гра кожного разу не перетворилася на какофонію. Отже, гармонія для нього недосяжна» (с. 223). З тисячі людей на скрипці грає хіба один, відтак решту 999 чоловік позбавлено гармонії в житті. Залізна логіка. Ващенко вважає, що Грушевський і не бажав гармонії. І це лише тому, що не потрафив грati на скрипці, – просто абсурд якийсь. Мабуть, гармонійною людиною був хіба Паганіні, бо, на відміну від більшості, навіть скрипалів-ремісників, він бездоганно володів цим музичним інструментом.

Дослідження неврастенії у Грушевського Ващенко закінчує порівняннями «автомонографії» історика з його недрукованими ранніми оповіданнями. Переповісти це, а надто зрозуміти – досить складно, якщо взагалі можливо. Промовисто звучать назви підрозділів другого параграфа третього розділу: «1. Топо-графія голови: ефекти втінання; 2. Метод «фоторобота»: відтинання вуха; 3. Поголена налисо [масло масляне: якщо поголена, то вже очевидно налисо. – I. Г.]: «пика» і «атмосфера»; 4. Голова імператора: презентація імперської структури й перверситет тілесності; 5. Зустріч з імператором: вуалювання та публічність». Зміст цього розділу цілком відповідає зазначеним заголовкам.

У четвертому розділі автор порівнює два проекти «життє-письма» – М. Костомарова й М. Грушевського, розкриваючи у першому з них його «фемінну» модель. Те саме жонглювання словами й термінами, що і в попередніх розділах та параграфах.

Стиль і мова

Читаючи працю, я кілька разів повертається до сторінки з реквізитами. Хотів переконатися, чи має вона редактора й коректора. Сподівався побачити напис: «книжку видано в авторській редакції», а виявилося, вона має гриф Дніпропетровського університету, і видано її там-таки, також зазначено наукового та літературного редакторів і коректора. Відразу ностальгійно згадалися часи, коли наукова продукція проходила горнило історичної редакції «Наукової думки». Редактор, прочитавши опус, садовив коло себе не дуже вправного у мові автора і питав: «А що ви хотіли сказати у цьому абзаці?» Автор проговорював текст, а редактор записував його у першому наближенні, – і так доти, доки не ставало ясним кожне речення.

Здається, Дідро писав: «Хто ясно мислить, той ясно викладає». Ясности в книжці годі шукати. Навпаки, все навмисно заплутано, ускладнено, завуальовано, стилістично незgrabно викладено. Автор стає у позу факіра, який перед лицем враженої публіки демонструє витягнені з мішка різні страшилки. Для цього активно застосовується «новомова», якою добряче приперчено кожну сторінку: се(а)нс, в(ід)ступ, н(ек)врозв, не-від-порно (не від порнографії, слід гадати, хоча, читаючи цей нарратив, таке означення іноді спадає на гадку. – I. Г.), життє-письмо, де-монтажується, музи-сан’-історіо-писання, параграф 0, і т. д. і т. д., – не вистачить і десятка сторінок, аби перерахувати ці мовні покручі.

Словесно-стильова еквілібрістика, по 3.–4 слова в знаках наведення у кожному реченні, вставні склади у круглих і квадратних дужках та черезкосу риску затуманюють і без того стилістично нестравний текст – автор, мабуть, гадав, що ро-

бить його мудрішим, а насправді це просто неможливо читати, застяєш уже на другому реченні. Не кажу вже про логіку викладу, пов'язаність сусідніх абзаців. Мовні «новації» мають, очевидно, на думку Ващенка, підкреслювати «новацію» методологічну.

Ващенкові явно зраджує почуття міри й смаку. На десятках сторінок читача захильствує кафкіянський потік свідомості й графоманська тарабарщина. Годі й казати про прозорість тексту: тут немає ні вищуканості, ні такту, ні стилю, – самі лише виклики, протистояння й безмежна пиха та самозакоханість.

Замість висновків

Чи є книжка Ващенка науковим дослідженням? Можливо, у мені й говорить відсталій традиціоналіст, але, на мій погляд, оцінювати цю працю як наукове дослідження в межах історичної науки не можна. Радше це, якщо можна так означити, історико-психологічна публіцистика. Як людина, що вже понад п'ятнадцять років вивчає різні аспекти, пов'язані з іменем Грушевського, я можу стверджувати, що нічого нового для грушевськознавства і його доби ця книжка не дає. Все висловлене автором – пусті фантазії дніпропетровського історика. Можливо, певну цікавість становлять деякі аналогії. Якщо й можна за щось похвалити В. Ващенка, то це за сміливість, з якою він узявся до теми, котра справді вимагає ґрунтовного дослідження, а не лише довільного прочитання джерела.

Взагалі автор нагадує художника-абстракціоніста, котрий, «“гойдаючись” між “істиною” – “фікცією” [, робить] перший і найбільший крок до створення інтелектуального фантома» (цитата з Ващенка, с. 34), тобто показує глядачам намальовану картину й у відповідь на їхні несміливі зауваження говорити: «А я так бачу! Художника кожний може образити». Ну що ж, коли історик стає вільним художником, хай буде так, але чому глядач має вірити в те, що зображене? Це вже річ не науки, а мистецтва – воно може подобатися або й ні.

Автор, можливо, скаже, що рецензент не розуміється на новітніх методологіях, практиках і техніках історичного дослідження. Не заперечую, але не певний, що іх засвоїв і сам Ващенко. Невже ця книжка – зразок структурно-текстологічного аналізу, і тут продемонстровано нові пізнавальні можливості (Л. Зашкільняк про першу книжку В. Ващенка. – I. Г.)? Не побачив я цього. Принаймні вважаю: перший млинець виявився глевким.

Насамкінець хочу запропонувати свій стислий іронічний сеанс прочитання книжки Ващенка. Здається, у цій праці значно більше сказано про неврастенію, ніж про «автомонографію» М. Грушевського.

Автор книжки «Неврастенія: непрочитані сторінки...» безумовно схильний до манії величі. Вже на звороті обкладинки він наводить уривок з листа М. Ковальського до Л. Винара, у якому вчитель хвалить учня за «новий власний, неординарний і нетрадиційний погляд». Лист цей приватний: оригінал має перебувати в архіві проф. Винара, а копія у проф. Ковальського, проте Ващенко дізнатися про його зміст і виніс ті цілком приватні думки перед цитатами з друкованих рецензій. Нескоромно, але свідчить про самовпевненість і самозакоханість особи.

Вивищення над натовпом найкраще досягнути шляхом свідомого пониження своїх опонентів по цеху істориків, а ще ліпше – через «деконструювання мітів»

про великих. Щодо першого, то зневажливих виразів на адресу традиціоналістів – хоч греблю гати, не цитуватиму їх за браком місця. Щодо другого, то зображені такі постаті, як Грушевський, людьми на межі божевілля, виродженцями, з букетом різних фобій, має підсвідомо свідчити, що не лише святі горщики ліплять. Це відомий синдром О. Бузини. Коли критик говорить, що Шевченко – розпусник, алкоголік, невдячний, то, будучи позбавлений цих вад особисто, начебто теж долується до великих. Отже, це, знову-таки, свідчить про манію геніяльності автора.

Ващенко настійливо повертається до «неврастенії» – це у нього вже не просто медичний термін, це міт, емблематичне явище, «цвях», на якому тримається вся книжка. У кожному розділі всі вади психологічного стану Грушевського нав'язливо виведено з неврастенії. Це не що інше, як маніякальне завороження автора цим душевним станом.

Сеанс не претендує на істинність, і я хотів би, щоб його сприйняли як жарт. А якщо серйозно, автор обертається у вузькому колі дніпропетровських науковців і вузівських викладачів, його оточує провінційне болото інтересів та устремлінні величезної кількості рядових істориків, що зовсім не сприяє професійному злету. Ця провінційність позначилася всупереч бажанням автора й на його книжці. Навіть у примарному прагненні вразити ерудицію (цитування сотень книжок із психіатрії), у мовних викрутасах прозирає ця периферійна задуха; через брак взаємо-корисного спілкування з науковцями одного рівня знань та справжніми вчителями молодий історик змушеній дошуковуватися секретів ремесла самотужки; він не має можливості особисто виходити на дослідників із Заходу, слухати їхні лекції, безпосередньо знайомитися з методиками постмодернізму тощо. Це біда, а не проприна автора. Він справді людина талановита і першим прокладає нові шляхи у пізнанні нашого минулого. Сподіваємося, нові його книжки справді стануть новим словом структурно-текстологічного аналізу історіографічних пам'яток.